

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.1.6>
УДК 81'374:82.09

Оксана Тищенко

Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>
tom-73@ukr.net

МАРІЯ ГРІНЧЕНКО І «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК»: ЛЕКСИКОГРАФІЯ І ЩЕ ДЕЩО

Актуальність статті зумовлена нагальною потребою сучасної україністики загалом і мовознавства зокрема вияснити питання мови як цивілізаційної та націєтворчої цінності в контексті боротьби за українську ідентичність. Розвідку присвячено *проблемі* особистості в українському націєтворчому процесі як динамічному явищі. *Предметом* дослідження є творча й наукова діяльність Марії Миколаївни Грінченко та її роль в українському лексикографічному процесі. *Мета* розвідки — з'ясувати внесок дослідниці у вивчення, кодифікування та поширення нормативної української мови головно як лексикографа та постійного члена Комісії Словника української живої мови. *Методом* структурного аналізу, лексикографічного опису та узагальнення, а також архівним методом — аналізом і тлумаченням інформації, яку було зібрано та збережено (заархівовано) — виявлено: особливості участі М. Грінченко в доборі зразків живої мови до СУМГр-1909 та РУС-1933; обсяг і поширеність цитувань її мовотворчості в РУС-1933; активність дослідниці під час роботи Комісії (за матеріалами справи СВУ). *Уперше* запропоновано комплексний портрет М. Грінченко як лексикографа: збирача лексико-ілюстративних матеріалів, укладача, редактора, ідеолога українства. Зазначено особливості цитування Марії Миколаївни в РУС-1933: її контексти почали використовувати з другого тому. Як *М. Грінченкову* її цитували близько 310 разів (переважно в т. 2; т. 3, вип. 2); як *Загірню* — близько 70 (переважно т. 3). *Головним результатом* розвідки є те, що такий особистісний підхід до вивчення націєтворчого процесу, зокрема словникарської справи першої половини ХХ століття, є ідеологічною базою для розв'язання лексикографічних питань сучасної мови. Однією з основ відновлення, розвитку та утвердження національної ідентичності є мовознавчі, передусім лексикографічні, дослідження. *Перспективи* дальшого вивчення полягають у тому, що розглядувані матеріали є підґрунтям для розпрацювання та поглиблення теорії національно зорієнтованих лексикографічних праць.

Ключові слова: Марія Миколаївна Грінченко; лексикографія; жива мова; націєтворчий процес; ідентичність; «Російсько-український словник» (1924–1933); Комісія Словника живої української мови; справа Спілки визволення України.

Марія Миколаївна Грінченко (Грінченкова, до шлюбу — Гладиліна; псевдоніми і криптоніми — М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко та ін.) — українська письменниця, перекладачка, фольклористка, освітянка та лексикограф; народилась у м. Богородухів, тепер Харківська область; у шлюбі з Борисом Грінченком мала доньку Анастасію. За словами Бориса Дмитровича, Марія Миколаївна була його вірною помічницею в усіх важливих і важких справах: активно допомагала записувати живу народну мову для «Словаря української мови» (далі — СУМГр-1909), згодом узялася до технічної роботи з його укладання. Написала підручники «Рідне слово. Українська читанка» (1912, разом із Б. Грінченком) і «Наша рідна мова» (1918). Учителювання в народних школах (на Богородухівщині, Катеринославщині, Луганщині) спонукало Марію Миколаївну до глибоких роздумів щодо стратегії національної освіти, напрямів культурно-просвітницької діяльності. У 1910–1918 роках керувала видавництвом імені Бориса

Грінченка. Давала лад збиранням документів і гравюр, порядкувала бібліотекою Музею українських старожитностей В. Тарновського. Із заснуванням (В)УАН (1918) подарувала Академії бібліотеку Бориса Грінченка, до якої склала двотомний каталог.

Феномен родини Грінченків завжди був у полі наукового бачення українських дослідників: «Іван Франко якось зауважив, що серед діячів натовді підросійської України Грінченка за глибиною та масовістю праці в більшості напрямів україністики нема кому перевершити. Це підтверджували й інші відомі нам сьогодні діячі. Його внесок дійсно є в більшості основоположних явищ нашої сьогодишньої культури» (Стамбол, 2023).

Постать же Марії Миколаївни — це більше, ніж роль «помічниці», інакше вона не тримала б так щільно й різнопланово увагу дослідників упродовж століття (С. Єфремов, Є. Кирилюк, І. Книш, М. Думанська, Н. Копиленко, Н. Богданець-Білокаленко, А. Мовчун, М. Лашко та ін.).

Педагогічну, літературну та культурно-просвітню діяльність Марії Грінченко (Загірньої) Л. Нежива та О. Неживий називають нивою добротворення (1998). Н. Копиленко в жанрі біографістики та нарисів з історії українського шкільництва зосереджується на освітянському подвигу Марії Миколаївни (1994, 1996, 1999 та ін.); Н. Антоненко (2011, 2020), М. Лашко (2017, 2018, 2019) з'ясовують особливості її педагогічної та науково-просвітницької діяльності, а також педагогічної спадщини Грінченків, зокрема в добу української революції, в часи як радянської, так і незалежної України. Л. Нежива звертається до літературного портретування письменниці Марії Загірньої (1999, 2003). М. Думанська публікує серію розвідок про Марію Грінченко як авторку й редакторку «народнопросвітніх» видань, «книжок для народу» (2007, 2008), не обходить увагою її видавничу та громадську діяльність (2007), наголошує на популяризаторській майстерності письменниці, емотивності поетичних текстів (2008), причому редакторсько-видавничий досвід Марії Миколаївни розглядає крізь призму гендерної теорії (2009). З погляду гендеру розмірковували про М. Грінченко й С. Русова, даючи літературні характеристики-силуети визначним жінкам (1934), й О. Луговий у контексті визначного жіноцтва України (1942), й І. Книш у розмові про жінку — вчора і сьогодні (1958), й В. Павловський, вивчаючи перше українське жіноче об'єднання в Києві (1901–1905) (1987), й Л. Смоляр, обстоюючи незламність М. Грінченко в діяльності громад (1998, 2002). М. Лашко та І. Яковлева застосували метод гендерної інтерпретації її поетичного тексту «Моє щастя» (2015), І. Яковлева вказала на особливості гендерної психології жіночих образів у «народних» оповіданнях Марії Грінченко (2021). Л. Козар аналізувала постать М. Грінченко в обширах історії української фольклористики (2005). Перекладацьку ниву авторки представляють дослідження Л. Неживої (2000) і О. Кравченюка (1981, 1998 та ін.). М. Лашко зазначає, що літературний, епістолярний, дидактичний спадок М. Грінченко дає поживу для розв'язання численних етичних питань — сімейного виховання, системи освіти, проблем учителя, дитини (2011, 2013, 2016 тощо). Мемуаристика ж, запевняє Л. Нежива, є джерелом даних про культурно-освітній рух (2000) і представляє, на думку В. Пустовіт, парадигму націєтворення (2009). Поодинокими є спостереження над бібліотекарським досвідом Грінченків (І. Яковлева, 2019).

Далі йтиметься про такий аспект біографії Марії Миколаївни, як лексикографічна залученість у націєтворчий процес в Україні, зокрема про її працю в Комісії Словника української живої мови (далі — Комісія, КСЖУМ), де вона була членом-редактором, брала участь у виправленні й доповненні третього видання «Словаря української

мови» (1927–1928)¹, а головне — у створенні академічного «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова 1924–1933 років (далі — Словник, РУС-1933).

Як відомо, з часу заснування Української академії наук 1918 року українські мовознавці почали укладати й видавати словники в межах багатьох комісій, зокрема Постійної комісії для складання Словника живої української мови. Кістяк спілки становили А. Кримський, В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченко, А. Ніковський, а щоб полегшити працю головного редактора А. Кримського, для редагування третього та четвертого томів навесні 1924 року запросили академіка С. Єфремова. Саме ця група формулювала концепцію Словника, пильнувала весь процес її реалізування, а отже, видання РУС-1933. Не є дискусійною його цінність і в історичному контексті, і з погляду сучасності. Готуючи Словник до перевидання 2016 року, «редакційна колегія усвідомлювала подвійне значення цієї праці: як важливої пам'ятки історії лінгвістичної думки, лексикографічної практики і водночас — як сучасного джерела інформації, що може прислужитися не одному поколінню шанувальників українського слова» (Гриценко, Бріцин, 2016, с. 11).

А. Кримський був наступником лексикографічних традицій Б. Грінченка (Поздрань, 2018). У передмові до РУС-1933 академік чітко обґрунтував наукову концепцію Словника, згідно з якою основне призначення праці — дати відповідний потребам часу реєстр російської лексики та вичерпати якомога глибше багаті й малодосліджені лексичні скарби української мови (РУС-1933, том I: VI). Для цього розпрацьовано широке коло джерел, серед яких найвагомішу частку посідають, по-перше, письменницьке слово, по-друге, жива мова.

Художня та публіцистична література — джерело і слів-відповідників у перекладній частині, й ілюстрацій — превалює в усіх томах: усього 66,5 %, або 23 346 покликань (Поздрань, 2018). До авторів, чиї твори більшою чи меншою мірою цитують у всіх томах РУС-1933, належать переважно класики української літератури, зокрема Т. Шевченко, І. Франко, П. Білецький-Носенко, С. Васильченко, В. Винниченко, Ганна Барвінок, Грицько Григоренко, Б. Грінченко, П. Гулак-Артемівський, Д. Еварницький, С. Єфремов, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Кониський, І. Котляревський, М. Коцюбинський, А. Кримський, В. Леонтович, Леся Українка та інші.

Серед них є й ім'я **М. Грінченко**. Марія Миколаївна — авторка поетичних, прозових художніх творів, навчальних і публіцистичних книжок, спогадів про відомих сучасників, бібліографічних праць, статей і рецензій (переважно в західноукраїнській пресі) тощо. Поезії друкувала

¹ Словарь української мови (ред. Б. Грінченко). За ред. С. Єфремова, А. Ніковського. Київ, 1927–1928. Т. I–III.

в періодичних виданнях «Зоря», «Дзвінок», «Права». Її цілком можна назвати талановитою популяризаторкою науки. Марія Грінченко відомою й завдяки своїй плідній перекладацькій діяльності: працювала з текстами Генріха Ібсена, Моріса Метерлінка, Германа Зудермана, Карло Гольдони, Л. Толстого, М. Лескова, Г. Андерсена та ін. (Думанська, 2007, с. 41). Тож справедливо, що її тексти увійшли до РУС-1933 як джерело лексики й ілюстрацій.

Аналізуючи джерельну базу РУС-1933, Ю. Поздрань виявила різні умовні позначення цитованих авторів, які не уніфіковано вповні як у корпусі словника, так і в списку скорочень. З-поміж інших виявлено: а) у списку скорочень: *Загір., Загірня, М. Грінч.* — *М. Загірня (М. Грінченкова)*; б) скорочення в тексті Словника (внутрішні покликання): *Загір., Загірн., Загірня, М. Грінч., М. Гр., М. Грін.* Які саме твори було цитовано — у списку літератури не згадано (Поздрань, 2018).

У РУС-1933 Марію Миколаївну почали цитувати з другого тому: як *М. М. Грінченкову* — близько 310 згадок (переважно в т. 2; т. 3, вип. 2); як *Загірню* — близько 70 покликань (переважно в т. 3). Так, до слова **Замедлять**, зокрема словосполучення **умышленно замедлять**, подано відповідники: **навмісне длітися, барітися, гаятися з чим**, що ілюстровано цитатою Марії Грінченко: *Слідчий навмісне дліється з справою, думає, що може тим часом щось нове виявиться (М. Грінч.)* [тут і далі виокремлення моє. — О. Т.]. Так само: **Медлить** — (*мешкать*) **барітися, забарітися, обарітися, <...> мніхатися, монятися, воловодитися. <...> [Не моняйтесь (не воловьдётся), бо час не жде (М. Грінч.)]; Лёвко, нрч. — 1)** **спрітно, мотірно, метко. <...> [Тихенько, але спрітно вкладається на лаву (Л. Укр.). Ластівку зручно хопали всяких коमाшок (М. Грінч.)]; Налаживать дело** — налагоджувати, лагодити, налагодити, наладноувати, ладнати, наладнати, наладити справу (діло), дати лад справі. <...> [Справу вже булі зовсім наладнали, а він приїхав і все нам попсував (М. Грінч.)]; **Наказание телесное** — тілесна кара, кара по тілу (Кониськ.), **кара на тіло (М. Грінч.); Проносить, пронести** — (*мимо чего, сквозь что, над чем*) **проносити, пронести.** [Мерця пронесено повз нашу хату. Не пронесемо шахву в ці двері — не пролазить. Градову хмару вітром пронесло над нашими нивами (М. Грінч.)]; **Завертеть <...> 2) -теть голову (закутать)** — замотати, умотати голову в що, (насм.) **закушкати, закурменити голюву, закутукатися чим.** [Закушкала собі голюву та вуха і нічого не чує. Ач як закутукалася: тепер хоч з гармати бий, так не почує (М. Грінч.)]; **Зажитой** — **зажитий, заслужений.** [У мене вже є карбованців з десятків зажитих гробшей, та не беру в хазяїна до ярмарку. Мої заслужені гроби в хазяїки лежать — годину дослужу, тоді й заберу (М. Грінч.)]; **Замётный <...> Становиться, стать замётным** — **позначатися, позначитися,**

визначатися, визначитися. [*Вплив книг все дужче позначався на йому (М. Грінч.)*]; **Забой** — **<...> 2)** (в шахте) **піч (р. печи), норá.** [*А там у землі подовжня шахта, а в її і по той, і по той бік ноче печери, — печи звуться. Кожен шахтёр лізе в свою піч та там і рубає вугіль (Загірня)*]; **Запéни-ваться, запéниться** — **запінюватися, запінитися, зашумувати.** [Запінились хвилі (Шевч.). Запінилось сіне море (Куліш). *Зашумував старій Дніпрó, бо кілька сот весел збурили його блакитну воду (Загірня)*]; **Заслуживать, заслужить** — **заслугувати и заслугувати, заслугувати, <...> заробляти, заробіти на що и чогó, бути (статися) вартим чогó.** [Здорового сміху заслугуюють (парадокси) (Єфр.). Заслужував гетьманство він криваво (Куліш). <...> Походенка виб'ють різкамі? — Заробів на те! (Кониськ.). *Громада може й геть скіннути, коли він того заробить (Загірн.)*]; **Костёр** — **багаття, <...> огніще, огнісько, костёр, <...> кострище, (зап.) ватра, (тлеющий) жариво, (дымный) кúрище [Недалеко від Дністра горить багаття, круг його сидять козакі (М. Загірня)]** тощо.

На другому місці за кількістю цитування в РУС-1933 перебувають матеріали живої мови — польових записів: 15,15 %, або 5 319 покликань (Поздрань, 2018). У цьому автори РУС-1933 теж є послідовниками Б. Грінченка та спілки «Словаря української мови» (СУМГр-1909). До призбирування живомовних знадобів долучилася й Марія Миколаївна.

У передмові до СУМГр-1909 Б. Грінченко зазначає, що матеріали польових записів із різних територій надали А. Грищенко (Кролевецький повіт), П. Данилов (Ніжинський повіт), В. Дорошенко (Лохвицький повіт, Гуцульщина), К. Квітка (Київська губернія), І. Левицький (Київ), В. Леонтович (Лубенський повіт), Г. Залюбовський (Новомосковський повіт), С. Маслов (Чернігівська й Полтавська губернії), Г. Стрижевський (Таврійська губернія), Д. Теремець (Чернігівський повіт), Д. Еварницький (Харківська, Полтавська та Катеринославська губернії), В. Яблоновський (Херсонська губернія, Хотинський і Богодухівський повіти), Б. Грінченко та **М. Грінченко** (Зміївський, Сумський, Богодухівський, Харківський, Константиноградський, Пирятинський, Слов'яносербський, Чернігівський, Київський і Васильківський повіти) (СУМГр-1909). Ю. Поздрань припускає, що укладачі РУС-1933 могли скористатися записами цих авторів як безпосередньо, так і опосередковано через СУМГр-1909. Деякі матеріали СУМГр-1909 могли бути влитими до Архівної картотеки — лексико-ілюстративної бази РУС-1933 (Тищенко, 2016).

З переднього слова РУС-1933 ми знаємо, що збирання польових записів тривало й для цього словника: «чимало таких записів, пороблених в різних місцях України, подали до Комісії її співробітники-кореспонденти, а також сами члени і постійні співробітники КСЖУМ, що робили їх

підчас своїх літніх командированнів» (РУС 1933, том I: VII). Такий матеріал подали: «Є. Волошин (Київщина), Вс. Ганцов (Козельський повіт), академик А. Кримський (м. Київ і Звиногородщина), І. Оппоків (Липовецький повіт), В. П. Тутківський (Лубенський повіт), Шемет (Полтавщина), а з матеріалів, що поступили до Комісії давніше, скористовано лексичні записи Б. Кристаловського (Кролевецький повіт)» (Звідомлення, с. 304), напр.: **Крѣст-на-крѣст** — на́вхрѣст, уперехрѣст. [<...> Зв'язав мотузком уперехрѣст (Київщ.); **Ёдкий** — 1) (о кислотах, красках, запахах и т. п.) <...> ядѣсний [Ядѣсний тютюн (Липов. п.)]. Використано ще записи співробітників «О. Андрієвської., П. Гладкого, акад. С. Єфремова, П. Луценка., **М. Грінченкової** і багато інших. Надсилали матеріал і сторонні Комісії люди з провінції» (Звідомлення, с. 305).

Марія Миколаївна була цілком занурена в лексикографічний процес — від збирання фактичного матеріалу до укладання й редагування.

Так, від 1918 року в КСЖУМ незмінно працювали три члени-редактори: Г. Голоскевич, **М. Грінченко** та А. Ніковський, а з травня 1920 року після емігрування Андрія Васильовича — В. Ганцов, який і очолив КСЖУМ. Різне було в колективі — і спільна натхненна праця, і особисті конфлікти, і фахові дискусії, розбіжності поглядів, пошуки розв'язків, послідовне укладання, редагування й видання випусків РУС-1933. С. Єфремов згадував, що А. Ніковський і М. Грінченко хотіли кинути роботу «через нетактовність і автократизм Ганцова, його дурне й уперте самолюбство та дрібничковість» (Єфремов, 1997). Однак усі ці виробничі непорозуміння вдавалося розв'язувати, і завдяки зусиллям членів КСЖУМ, зокрема дипломатизму А. Кримського (хоч дехто вважав його аж занадто дипломатичним), ставало можливим уникати прикростей, далі працювати зі Словником, видаючи том за томом справді національний лексикографічний знадіб. Ця академічна група працювала над великим проектом — першим загальномовним перекладним нормативним словником. Аж доки не змінилися настанови щодо підрадянської України — з огляду на політику згорнення українізації почалися репресії, й майже всіх членів КСЖУМ заарештували, у середині 1929 року взялися переслідувати С. Єфремова, а вже в листопаді призначили нових редакторів-упорядників словника — М. Калиновича та В. Ярошенка. Зазнавав утисків із 1929 року аж до арешту 1941-го А. Кримський.

Марія Миколаївна пішла в засвіти за рік до початку фейкового процесу в справі Спілки визволення України (СВУ) — геть самотня, утративши і доньку, й онука, і чоловіка. Тож її особової справи в архівах ОДПУ немає. А проте є згадки про незмінну учасницю національного українського словникового процесу в протоколах допитів її колег: С. Єфремова, А. Ніковського, Г. Голоскевича, В. Ганцова. Переслідувань не було тільки

щодо двох редакторів РУС-1933 — М. Калиновича та В. Ярошенка (хоч останнього, за деякими даними, репресували згодом — 1934 року)² (Тищенко, 2016).

Саму спілку лексикографів — КСЖУМ — більшовицькі окупанти відзначили особливо: відвели їй роль осередку СВУ в Академії, роль однієї з п'ятірок, що їх сотнями «виявляли» по всій Україні. Це були нібито ланки таємної організації в різних закладах. За даними справи СВУ:

Особовий склад Комісії Словника Живої Укр. Мови: Голова комісії — акад. А. Ю. Кримський; члени редактори: Ганцов В. М. (він і керівник Комісії), Голоскевич Г. К., Ніковський А. В., Грінченкова М. М. (померла 15.VII-28 р.), Ярошенко В. Г. (з м. листопада 1928 р., замість М. М. Грінченкової), наук. співробітник О. Т. Андрієвська і діловод бібліотекар А. М. Яременкова. Близький до Комісії акад. С. О. Єфремов — головний редактор III і IV т. академічного Рос. Укр. Словника; I і II т. Словн. редагує акад. А. Ю. Кримський. (ГДА СБУ, Голоскевич, 44)

«Комісії Словника Живої Української Мови» присвячено окремий розділ у справі СВУ щодо Г. Голоскевича (Тищенко, 2018). Це була найчисленніша й найавторитетніша в першому відділі ВУАН структурна одиниця. У приміщенні Комісії функціонувала приступна для всіх бібліотека Грінченків, тож людно там було завжди:

Комісія є наче центр громадської думки в академічних справах, в академічному житті на I-му Відділі. А. Ю. Кримський з думкою нашої Комісії коли не завжди рахувався, то принаймні завжди цікавий знати, як ставиться Комісія до того чи іншого факту з академ. Життя. (ГДА СБУ, Голоскевич, с. 71)

За свідченнями Г. Голоскевича, у жовтні 1926 року з ініціативи С. Єфремова відбулись організаційні збори «п'ятірки СВУ», де були присутні члени КСЖУМ: М. Грінченко, В. Ганцов, Г. Голоскевич, О. Андрієвська (ГДА СБУ, Голоскевич, с. 126). Звісно, це було всього-навсього планове робоче засідання наукового колективу Комісії, але в оптиці ОДПУ це стало зборами підпільного антирадянського гуртка.

Отож у центрі уваги на тому засіданні були справи академічні, а саме: враження С. Єфремова від його поїздки до Харкова, де обговорювали зміни у ВУАН. Сергій Олександрович повідомив і про непорозуміння між ним та М. Грушевським.

² Сьогодні в розсекречених архівах СБУ удоступнено матеріали процесу СВУ й справи багатьох обвинувачених. Наголошую, що, цитуючи матеріали справ, подаючи узагальнений зміст протоколів, зізнань і розкаянь, із відомих причин залишаю поза висновками вірогідність аналізованої інформації загалом і правдивість кожного слова зокрема — тільки вибираю те, що стосується КСЖУМ, її співробітників, створення РУС-1933, із загальної картини провадження.

В обговоренні лексикографі однозгідно резюмували, що дії Народного комісаріату освіти з «оздоровлення» Академії зроблять її не українською, а цілком російською, тобто філією Всесоюзної академії. Як не прикро, вважає Г.Голоскевич, протоколи допиту якого ми читаємо, та сварка між академіками теж була не на користь ВУАН, однак відкрито С.Єфремова підтримала тільки **М.Грінченко** (ГДА СБУ, Голоскевич, с. 127–128).

Наступного разу, свідчить далі Г.Голоскевич, у листопаді 1927 року на «зборах п'ятірки» С.Єфремов нібито розказав про організацію СВУ, її завдання, структуру й програму — щоб В.Ганцов (якраз той мав їхати у відрядження за кордон) міг поінформувати про це українську еміграцію. Водночас Григорій Костянтинович «деталів засідання» не пам'ятає, про директиви В.Ганцову теж нічого не знає — «про ті директиви може, Єфремов при нагоді мені і розповідав, але я того не пригадую», — зате ясно пригадує доручення, яке В.Ганцову дала **М.Грінченко**: передати в Берліні Дорошенкові українську сорочку (!) (ГДА СБУ, Голоскевич, с. 128).

Як тут не згадати глибоку вишиванкову пристрасть родини Грінченків. Марія Миколаївна описувала, як, перебуваючи в селі Олексіївка (сучасна Луганщина), вона переконувала місцевих селян (а вони під дією московської пропаганди відмовлялися від українського одягу), що ходити в товстий чи полатаний сорочці немає ніякого сорому:

Я мусила зараз же вишити й пошити <...> сорочки чоловікові, дочці й собі. І те, що ми ходили в товстих сорочках, дивувало людей, що із сусіднього села парубок прийшов до нас подивитися, чи правда, що вчитель ходить у товстій сорочці. Але школярі й школярки перестали соромитися товстих сорочок, <...> надто дівчата у вишиваних сорочках були дуже любі. (цит. за Стамбол, 2023)

Уся родина Грінченків завжди дотримувалася цієї традиції. У Києві, в Італії, де він лікувався, Б.Грінченко багатьох надихав своєю показною самоідентифікацією в національному одязі. Одягненого у вишиту сорочку, Бориса Дмитровича супроводжували в останню путь тисячі киян до Байкового кладовища 1910 року. Одним із найяскравіших заходів 2023 р. з повернення Бориса Грінченка в історичну пам'ять українців є відтворення його вишитої сорочки. Ентузіасти з організації «Вишивка в одязі видатних українців» узяли до реконструкції відоме зображення Бориса Грінченка 1901 року, віднайшли схему вишиванки та відтворили її (Стамбол, 2023).

Насамкінець про таке. На одному із засідань Комісії Словника живої української мови (або ж зборах «гуртка СВУ», за версією НКВС) 1928 року обговорювали статтю С.Єфремова — відповідь К.Студинському та резонанс щодо неї в Україні.

Колеги (незмінний кістяк Комісії — Г.Голоскевич, **М.Грінченко**, О.Андрієвська) висловили побоювання щодо долі С.Єфремова, оскільки він обстоював і стару Президію ВУАН, і Українську Академію Наук. Колектив був однодумним: «коли Президія ВУАН була українська, своя», то й провадилося активне укладання українських словників (ГДА СБУ, Голоскевич, с. 128–129). Цей висновок, цю риску лексикографі підвели за рік до старту справи СВУ.

І з усієї постаті Марії Миколаївни, її способу буття загалом (раціонального та духовного) і праці зокрема, і з цієї останньої тези маємо врідати у свої життєві кодекси: мусимо боронити й становити своє, українське — землю, пісню, науку, свої українські словники. Однією з основ відновлення, розвитку та утвердження національної ідентичності є мовознавчі, зокрема лексикографічні, дослідження. Досвід золотої доби українського словникарства, подвижництво її авторів і сьогодні, у контексті російської агресії, є важливим та багатим матеріалом для досліджень і нових практичних утілень.

Умовні скорочення

ГДА СБУ, Голоскевич — ГДА СБ України, О.Г.П.У. Дело № 215471 «СВУ» (Голоскевич Г.К.). — Томи № 99, 100. Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. № 47757 в 237 т. 67098 — ФП. Учтено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. № 24/35/4-301.

Звідомлення — Звідомлення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923-й рік (1924). *Записки історично-філологічного відділу. Книга IV* (с. 294–353). Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.

РУС-1933 — Кримський А. Ю., Єфремов С. О. (Гол. ред.). (1924–1933). *Російсько-український словник у 4 т. ТТ 1–3*. Червоний шлях.

СУМГр-1909 — Грінченко Б. (Упор. і ред.). (1907–1909). *Словарь української мови в 4 т.*

Покликання

Гриценко, П., & Бріцин, В. (2016). Нове життя класичної лексикографічної праці (Передмова). *Російсько-український словник у 4 т. Т. 1. А–Ж* (с. 3–12). Репринт з видання 1924 р., Серія «Словникова спадщина України». Видавничий дім Дмитра Бураго.

Думанська, М. (2007). Громадська і видавнича діяльність Марії Грінченко-Загірньої. *Поліграфія і видавнича справа*, 2(46), 39–44.

Єфремов, С. (1997). Щоденники. 1923–1929. ЗАТ «Газета "РАДА"».

Поздрань, Ю. (2018). «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті.

Стамбол, І. (2023, 9 грудня). Знайти «свого» Грінченка. *Тиждень*. <https://tyzhden.ua/znajty-svoho-hrinchenko/>

Тищенко, О. (2016). Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. II. Мікро- та макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*, 3, 57–78.

Тищенко, О. (2018). Комісія Словника живої української мови у справі СВУ: Григорій Костянтинович Голоскевич (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*, 4, 27–39.

Legend

ГДА СБУ, Голоскевич — Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. O.G.P.U. Case No. 215471 "SVU"

(Holoskevych H. K.). — Volumes No. 99, 100. Archive of the accounting and archival department of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Trace. FUND. Archive No. 47757 in 237 vols. 67098 — FP. Accounted for in 1962. Declassified on 20.06.2011. No. 24/35/4-301.

Звідомлення — Report of the First (Historical and Philological) Department for 1923 (1924). *Notes of the Historical and Philological Department. Book IV* (pp. 294–353). Drukarnia Vseukrainskoi Akademii Nauk.

РУС-1933 — Krymsky, A., Yefremov, S. (Chief ed.) (1924–1933). *Russian-Ukrainian Dictionary in 4 vols. Vols. 1–3*. Chervonyi shliakh.

СУМГр-1909 — Grinchenko, B. (Compiler) (1907–1909). *Dictionary of the Ukrainian Language in 4 vols.*

References (translated and transliterated)

Dumanska, M. (2007). Hromadska i vydavnychy diialnist Marii Grinchenko-Zahirnoi. [Public and publishing activities of Maria Hrinchenko-Zahirna]. *Polihrafiia i vydavnychy sprava*, 2(46), 39–44.

Hrytsenko, P., & Britsyn, V. (2016). Nove zhyttia klasychnoi leksyko-hrafichnoi pratsi (Peredmov) [New life of a classic lexicographic work (Preface)]. *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk in 4 vols. Vol. 1* (pp. 3–12). Reprint with ed. 1924.

Pozdran, Yu. (2018). *“Rosiisko-ukrainskyi slovnyk” za redaktsiieiu A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova v istoryko-linhvistychnomu konteksti* [“Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A. Yu. Krymsky, and S. O. Yefremov in a historical-linguistic context].

Stambol, I. (2023, December 9). Znaity “svoho” Grinchenko [Find “your” Grinchenko]. *Week*. <https://tyzhden.ua/znajty-svoho-hrinchenko>

Tyshchenko, O. (2016). Arkhivna kartoteka yak leksyko-iliustratyvna baza “Rosiisko-ukrainskoho slovnyka” za red. A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova. II. Mikro- ta makrostruktura arkhivnoi kartoteki [Archival index card as a lexical and illustrative base of the “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A. Yu. Krymsky, and S. O. Yefremov. II. Micro- and macro-structure of the archival card file]. *Ukrainska mova*, 3, 57–78.

Tyshchenko, O. (2018). Komisiia Slovnyka zhyvoi ukrainskoi movy u spravi SVU: Hryhorii Kostiantynovych Holoskevych (za materialamy ODP). [The Commission of the Dictionary of the Living Ukrainian Language in the case of the Ukrainian Language: Hryhorii Kostiantynovych Holoskevych (based on materials from the JSPD)]. *Movoznavstvo*, 4, 27–39.

Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky. 1923–1929* [Diaries, 1923–1929]. ZAT “Hazeta RADA”.

Oksana Tyshchenko

Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, Ukraine

MARIA GRINCHENKO AND THE “RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY”: LEXICOGRAPHY AND SOMETHING ELSE

The relevance of the article is due to the urgent need for modern Ukrainian studies in general and in linguistics, in particular, to clarify the issue of language as a civilizational and nation-building value in the context of the struggle for Ukrainian identity. The research is devoted to the problem of personality in the Ukrainian nation-building process as a dynamic phenomenon. The subject of the research is the creative and scientific activity of Maria Mykolaivna Grinchenko and her role in the Ukrainian lexicographic process. The purpose of the research is to find out the researcher’s contribution to the study, codification, and dissemination of the Ukrainian language as a lexicographer and permanent member of the Commission of the Dictionary of the Ukrainian Living Language. By the method of structural analysis, lexicographic description, and generalization, as well as by the archival method we reveal: the features of M. Grinchenko’s selection of living language samples for the Ukrainian Dictionary; the volume and prevalence of citations of her language creation in RUD 1933; the researcher’s activity during the work of the Commission (based on the materials of the case of the Union for the Liberation of Ukraine). For the first time, a comprehensive portrait of M. Grinchenko as a lexicographer is proposed: a collector of lexical and illustrative materials, a compiler, editor, and ideologist of Ukrainianism. It is noted that in RUD 1933, Maria Mykolaivna began to be cited from the second volume: as M. Grinchenkova — approximately 310 mentions; as Zahirnya — approximately 70 mentions. The main result of the investigation is that such a personal approach to the study of the nation-building process, in particular the dictionary work of the early twentieth century, is an ideological basis for solving lexicographic issues of the modern language. One of the foundations for the restoration, development, and affirmation of national identity is linguistic, in particular lexicographic, research. The prospects for further study are that the materials under consideration are the basis for developing and deepening the theory of nationally oriented lexicographic works.

Keywords: Maria Grinchenko; lexicography; living language; nation-building process; identity; “Russian-Ukrainian Dictionary” (1924–1933); Commission of the Dictionary of the Ukrainian Living Language; case of the Union for the Liberation of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2025

Прийнята до публікації 21.03.2025

Опублікована 31.03.2025